

ADAM KONDYS*

Opole

Cezarea – miejsce uwięzienia Pawła Apostoła

Dzisiejsza Cezarea to dość obszerny, położony na wybrzeżu Morza Śródziemnego teren, ze znajdującymi się na nim ruinami i otwartymi jeszcze stanowiskami archeologicznymi. Obszar ten, leżący pomiędzy brzegiem morskim a dwupasmową drogą prowadzącą z Tel-Awihu do Hajfy, pokryty jest po części piaszczystymi wydhami, po części nadmorskimi osiedlami i ośrodkami wypoczynkowymi, a po części plantacjami bananowców i polami uprawnymi; kryje w sobie jeszcze wiele pozostałości archeologicznych. Te już odkryte, pochodzące z różnych okresów istnienia miasta, udostępnione w ramach parku archeologicznego, świadczą o minionej świetności tej dawnej stolicy rzymskiej prowincji Judei. Dwa lata swojego życia spędził w niej Apostoł Narodów – św. Paweł, oczekując w więzieniu, po odwołaniu się od wyroku prokuratora, na wysłanie do Rzymu i w ostateczności na osądzenie przez Cezara. Nie ulega wątpliwości, że to właśnie Cezarea, obok Rzymu i Efezu, była jednym z miejsc dłuższego uwięzienia Pawła. Jakie to miejsce mogło być? Czy stwarzało Apostołowi okazję, podobnie jak później Rzym, do prowadzenia korespondencji oraz do kontaktów z jego współpracownikami, z członkami gminy chrześcijańskiej czy też innymi mieszkańcami tego portowego miasta? Niniejsze opracowanie będzie próbą ukazania, w świetle najnowszych badań archeologicznych¹, miejskiego organizmu antycznej Cezarei jako tła i kontekstu

* Autor jest doktorantem na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Opolskiego.

Prace archeologiczne na terenie antycznej Cezarei zostały zapoczątkowane już w 1873 r. przez C.R. Condera i H.H. Kirchnera z Palestyńskiej Fundacji Badawczej. Dzięki ich badaniom powierzchniowym powstały plany kluczowych budowli oraz ogólna, ale bardzo wartościowa mapa ruin miasta. Niewielkie wykopaliska zostały przeprowadzone w 1945 r. przez Departament Starożytności z ramienia władz brytyjskich. Dalsze prace prowadzone były w 1951 r. już przez izraelski Departament Starożytności. M. Avi-Yonah badał w 1956 r. ruiny dzielnicy żydowskiej. Jednak dopiero w 1959 r. rozpoczęto wykopaliska zakrojone na szeroką skalę: ekipa włoskich archeologów przystąpiła do odkopywania rzymskiego teatru (1959–1963); zespół badań podwodnych E. Linka eksplorował pozostałości rzymskiego portu (1960), a A. Negev prowadził wykopaliska w mieście krzyżowców, badając również znalezione tam pozostałości z okresu rzymskiego, bizantyjskiego i arabskiego. W latach 1971–1984 R. Bull wraz z ekipą z *American School of Oriental Research* prowadził wykopaliska w mieście rzym-

kulturowego wydarzeń opisanych w Dz 23,31–26,32. Ze szczególną uwagą przedstawione zostaną miejsca bezpośrednio związane z osadzeniem, przesłuchaniami i więzienną drogą pozbawionego wolności Apostoła Pawła, tj. cezarejski port oraz pretorium. O ile ich lokalizacja nie budzi obecnie wątpliwości, to wciąż otwarte pozostają pytania o dokładne umiejscowienie cezarejskiego więzienia Pawła. Jednak informacje dostarczone do tej pory przez archeologów już w znacznym stopniu wzbogaciły nasze wyobrażenie o pobycie Apostoła w Cezarei, pomagając jednocześnie w interpretacji tekstów biblijnych dotyczących tego dwuletniego czasu jego życia i posługi.

1. Historia i znaczenie miasta *Caesarea Maritima*

Miejscowość, która znana jest od wieków pod nazwą Cezarea (nowoczesne izraelskie osiedle położone na wschód od ruin antycznego miasta kultywuje jego tradycje pod tą samą nazwą – w zależności od transkrypcji: Qesarya lub Keisarya), miała swoje początki już w III w. przed Chr. jako przystań i mała osada nazywana Stratonospyrigos – Wieżą Stratona. Budowla, która dała nazwę osiedlu, służyła jako punkt orientacyjny w żegludze morskiej. *Straton* to grecki odpowiednik imienia Asztart (lub Abtasztart – „sługa Asztarty”), noszonego przez kilku królów Sydonu w V i IV w. przed Chr. To właśnie Fenicjanie założyli przystań i osadę w czasach ich zależności od Persów. Bardzo dobrze zorganizowana flota fenicka stała się trzonem perskich sił morskich w wyprawie na Grecję. W zamian za to władca Sydonu, Eszmunazar II, otrzymał od Persów prawa do nadmorskiej równiny Szaronu² – szerokiego wybrzeża Palestyny, od Dor aż do Jafy, które dawało o wiele lepsze warunki rozwoju rolnictwa niż wąski i niezbyt urodzajny pas wybrzeża libańskiego. Zebrana w Palestynie żywność musiała być transportowana do fenickich miast drogą morską, dlatego niezbędne były przystanie, takie jak Dor, Atlit, czy, leżąca jeszcze bardziej na południe, Wieża Stratona³. Z biegiem czasu ta ostatnia stała się ważnym punktem na szlaku handlo-

skim, między teatrem a miastem krzyżowców. A. NEGEV (red.), *Encyklopedia archeologiczna Ziemi Świętej*, t. O. Zienkiewicz, Warszawa 2002, s. 85–86. Pałac Heroda został zbadany przez archeologów stosunkowo niedawno, chociaż pozostałości budowli zidentyfikował E. Netzer już w 1976 r. Prace prowadzone w tym rejonie w latach 1990–1996 przez ekipę archeologów z *University of Pennsylvania* pod kierunkiem K. Gleason i B. Burrell doprowadziły do odkrycia górnej, obszerniejszej części pałacu. W latach dziewięćdziesiątych XX w. cały kompleks był przedmiotem badań prowadzonych także przez zespoły z *Hebrew University of Jerusalem* oraz *Israel Antiquities Authority*; zob. K. GLEASON I IN., *The Promontory Palace at Caesarea Maritima: Preliminary Evidence for Herod's Praetorium*, „*Journal of Roman Archaeology*” 11 (1998), s. 23; J. PATRICH, *A Chapel of St. Paul at Caesarea Maritima?*, „*Liber Annus*” 50 (2000), s. 366, przyp. 15; B. ROCHMAN, *Imperial Slammer Identified: Caesarea Complex May Have Been Paul's Prison*, „*Biblical Archaeology Review*” 24 (1998), nr 1, s. 18.

² F. BRIQUEL-CHATINNET, *Królestwa Tyru i Sydonu w Biblii*, w: A. LEMAIRE (red.), *Świat Biblii*, t. B. Panek, Wrocław 2001, s. 232–234.

³ G. FOERSTER, *The Early History of Caesarea*, w: C.T. FRITSCH I IN., *The Joint Expedition to Caesarea Maritima (BASOR Supplementary Studies 19)*, t. I, Baltimore 1975, s. 9.

wym, łączącym Fenicję z Egiptem. Z tego właśnie okresu, dokładnie z 259 r. przed Chr., pochodzi pierwsza udokumentowana wzmianka o Stratonospirgós, w którym zaprowiantowanie otrzymał Zenon – egipski urzędnik na dworze Ptolemeusza II⁴. Miasto rozwijało się w tym okresie pod wpływem kultury helleńskiej. Sprzyjały temu coraz szersze kontakty handlowe, m.in. z Rodos i innymi wyspami greckimi. Wielokrotnie zmieniali się w tym czasie właściciele miasta, co nie pozostawało bez wpływu na jego rozwój. Jednak po zdobyciu Palestyny przez Pompejusza w 64/63 r. przed Chr. Wieża Stratona ciągle jeszcze znajdowała się wśród ważnych miast nadmorskich, obok Dor, Apollonii, Aretuzy, Jafy, Jamni, Azotu (Aszdodu) i Gazy⁵. Jak widać, już w pierwszym okresie swego istnienia Stratonospirgós musiał być jednym z liczących się portów na ówczesnych szlakach handlowych we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego.

Do prawdziwego rozkwitu doprowadził miasto Herod Wielki, który otrzymał je od cesarza Augusta w 30 r. przed Chr. Polityka Heroda polegała na nieustannym szukaniu oparcia w Rzymie i nawet uznany już za sprzymierzeńca, jako *socius populi Romani*, ciągle starał się przypodobać cesarzowi i wzmocnić przez to swoją pozycję. Wyrazem tego była m.in. budowa miast według wzorów helleńskich i nadawanie im nazw odnoszących się do imperatora⁶. W ten sposób w miejscu Wieży Stratona powstało całkowicie nowe miasto – na cześć Cezara Augusta nazwane Cezarea. Z biegiem czasu miejscowość, dla odróżnienia od innych miast noszących tę samą nazwę⁷, była dodatkowo nazywana przymiotnikiem „nadmorska” – *Caesarea Maritima* lub „palestyńska” – *Caesarea Palestina*⁸.

Prace nad budową miasta trwały dwanaście lat, od 22 do 10/9 r. przed Chr. Było to z pewnością jedno z największych urbanistycznych przedsięwzięć Heroda Wielkiego⁹. Dogodne położenie miasta na szlakach handlowych, zaprojektowany z rozmachem port, dostęp do wody dostarczanej akweduktami, oraz niebanalna koncepcja architektoniczna zdecydowały, że później Rzymianie uczynili z Cezarei gospodarcze i administracyjne centrum całej prowincji. Nowe założenie urbanistyczne zachwycało wielkością i przemyślaną organizacją, czemu dał wyraz Józef Flawiusz, podziwiając m.in. rynek, oryginalny system kanalizacyjny, precyzyjnie wyznaczoną siatkę ulic czy świątynię na cześć ubóstwionego cesa-

⁴ J. MURPHY-O'CONNOR, *The Holy Land: An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700*, Oxford 1998⁴, s. 207.

⁵ E. SITARZ, *Geografia historyczna*, w: L.W. STEFANIAK (red.), *Archeologia Palestyny*, Poznań 1973, s. 137–138.

⁶ J. WOLSKI, *Okres hellenistyczny i rzymski*, w: L.W. STEFANIAK (red.), *Archeologia Palestyny*, s. 362. Więcej o wielkim projekcie Heroda dotyczącym Cezarei zob. L.I. LEVINE, *Caesarea under Roman Rule* (Studies in Judaism in Late Antiquity 7), Leiden 1975, s. 11–14.

⁷ Jak chociażby położona w stosunkowej bliskości Cezarea Filipowa (*C. Philippi* lub *C. Paneas*), a także inne: Cezarea Kapadocka, *C. Germanica* w Bitynii, Cezarea Mauretańska czy Cezarea w Cylicji.

⁸ A. NEGEV, *Encyklopedia*, s. 85.

⁹ L.I. LEVINE, *Caesarea*, s. 11.

rza¹⁰. W Cezarei znalazły się też tak ważne dla miasta helleńskiego budowle, jak: łaźnie, teatr i amfiteatr¹¹, a w późniejszym okresie również okazały hipodrom. Największe wrażenie na ówczesnych robił jednak z pewnością – położony na skalnym cyplu wychodzącym w morze – pałac Heroda oraz ogromnych rozmiarów port¹², nazwany na cześć cesarza greckim odpowiednikiem tytułu Augusta, czyli Sebastos¹³. Zarówno pałac, który później stał się częścią pretorium, jak również i port, to miejsca, które związane są z pobytem w Cezarei św. Pawła, dlatego warto przyrzeć się im bliżej.

2. Cezarejski port Sebastos

Limen Sebastos – port zbudowany przez Heroda, stał się największym atutem Cezarei z punktu widzenia gospodarczego, logistycznego i militarnego znaczenia miasta. Rozmach, z jakim został on zaprojektowany, mógł wzbudzać uzasadniony zachwyt. Józef Flawiusz uważał, że przewyższał wielkością ówczesny port w Pireusie. Informacje żydowskiego historyka, uzupełnione i skorygowane przez podwodne¹⁴ i powierzchniowe badania archeologiczne przeprowadzone w 1960 r., dają nam obraz tej struktury¹⁵. Składała się ona z dwóch basenów portowych, z których większy (zewnątrzny) był dosyć daleko wysunięty w morze a mniejszy – wewnętrzny – wchodził w głąb lądu ok. 80 metrów od obecnej linii brzegowej; swoim wschodnim skrajem podchodząc do podium, na którym zbudowana była świątynia Augusta. Zewnętrzny basen portu powstał dzięki podwodnym

¹⁰ JÓZEF FLAWIUSZ, *Antiquitates Judaicae*, 15,339–341 (dalej: *Ant*); TENZE, *De bello Judaico* (dalej: *Bell*), 1,414–415.

¹¹ Podłużna budowla, swoim kształtem przypominająca raczej hipodrom lub stadion, usytuowana wzdłuż wybrzeża, na południe od starożytnego portu, w początkach istnienia Cezarei była prawdopodobnie „amfiteatrem”, opisywanym przez Flawiusza (*Ant*, 15,341). Położony w bardzo dogodnym miejscu, dającym widok na morze, miał on mieścić dużą liczbę widzów; por. J. MURPHY-O’CONNOR, *The Holy Land*, s. 210. Więcej o przeznaczeniu tej budowli zob. Y. PORATH, *Herod’s „amphitheatre” at Caesarea: a multipurpose entertainment building*, w: J.H. HUMPHREY (red.) *The Roman and Byzantine Near East* (Journal of Roman Archaeology. Supplementary Series 14), t. I, Ann Arbor 1995, s. 15–28.

¹² *Ant*, 15,331–338; zob. także P. KASWALDER, *Il porto erodiano di Cesarea Marittima – Sebastos*, „Terra Santa” 59–60 (1983–1984), s. 270–275; R.L. HOHLFELDER I IN., *Sebastos: Herod’s Harbor at Caesarea Marittima*, BA 46 (1983), nr 3, s. 133–143.

¹³ E. SITARZ, *Geografia*, s. 139.

¹⁴ Antyczny port znalazł się pod wodą po trzęsieniu ziemi w 130 r. po Chr. Odbudowany dopiero w 502 r. przez cesarza Anastazego, nigdy nie odzyskał swej dawnej świetności, ustępując znaczeniem portom w Ptolemaidzie (Acrici) i Jafie; J. MURPHY-O’CONNOR, *The Holy Land*, s. 213. Większa część struktur herodiańskiego portu pozostała jednak pod wodą. Dopiero zdjęcia lotnicze wykonane w połowie XX w. skierowały na nie uwagę archeologów i doprowadziły do podwodnych badań archeologicznych E. Linka, A. Rabana i R.L. Hohlfeldera; P. KASWALDER, *Il porto*, s. 274.

¹⁵ A. NEGEV, *Encyklopedia*, s. 86. Zespół badań podwodnych pod kierunkiem E. Linka sondował pozostałości rzymskiego portu, podczas gdy na powierzchni A. Negev prowadził wykopaliska w mieście krzyżowców oraz w obrębie dawnego portu.

fundamentom, do budowy których wykorzystano drewniane formy szalunkowe wypełnione gruzem, złączonym zaprawą z wapna i pucolany sprowadzanej z centralnej Italii. Na takiej podstawie powstały mury i nabrzeża okalające port od południa, z zachodu i częściowo od północy, gdzie znajdowało się wejście do portu. Tego rodzaju moło pełniło również funkcję falochronu (προκουμία). Wzmocniono je wieżami, z których najokazalsza nosiła nazwę *Drusium* – na cześć cesarskiego pasierba. Od strony północnej przyozdobione było potężnymi posągami (*colossi*), ustawionymi po trzy, po obu stronach wejścia do portu. Kwestia ochrony przed falami była o tyle istotna, że wiatr wiejący przeważnie z kierunku południowo-zachodniego był w tym miejscu wielce niebezpieczny, powodując powstawanie bardzo wysokich fal. Najmniej dotkliwy był z kolei wiatr wiejący z północy¹⁶. Fakt, że wejście do portu usytuowano właśnie od strony północnej, jest tylko jednym z wielu elementów dowodzących, że port w Cezarei nie był jedynie demonstracją megalomanii Heroda Wielkiego, ale kolejnym dziełem wielkiego kunsztu konstrukcyjnego. Jego znaczące rozmiary pozwalały na bezproblemowy ruch przybijających tam statków. Archeolodzy, badając dwa równoległe falochrony, oszacowali długość północnego na 228 m, a południowego na 549 m. Łącznie z zamykającym falochronem zachodnim chroniły one obszar o powierzchni 16 ha. Natomiast mur biegnący na zachód od podstawy świątyni, który z pewnością był częścią tych umocnień, miał 9 m szerokości¹⁷. Badania archeologiczne potwierdziły też istnienie wewnętrznej przystani. Była ona oddzielona od zewnętrznego basenu portu murem, biegnącym z północy równoległe do linii brzegowej, a zakończonym okrągłą wieżą¹⁸. Jej pozostałości są dostrzegalne pod wodą do dnia dzisiejszego. Można przypuszczać, że przede wszystkim przy porcie wewnętrznym znajdowały się budynki z gładko ciosanego kamienia oraz sklepione pomieszczenia (o których wspomina Flawiusz¹⁹), służące jako kwatery dla marynarzy z przybijających okrętów oraz magazyny transportowanych przez nie ładunków. Tam też rozpoczynała się szeroka promenada dla pasażerów wychodzących na ląd oraz tych, którzy przygotowywali się do podróży. Tak więc rysuje się nam obraz miejsca, z którego Paweł po swoim nawróceniu i wizycie w Jerozolimie wypłynął do Tarsu (Dz 9,30), gdzie przybył w drodze powrotnej z drugiej podróży misyjnej (Dz 18,21-22) i z którego – pod eskortą – został wyekspediowany drogą morską w kierunku Sydonu (Dz 27,2-3), by w ostateczności,

¹⁶ J. MURPHY-O'CONNOR, *The Holy Land*, s. 212–213; Bell, 1,410–413. A. NEGEV, *Encyklopedia*, s. 86.

¹⁷ J. MURPHY-O'CONNOR, *The Holy Land*, s. 212–213.

¹⁹ *Ant*, 15,339; Bell, 1,413. Archeolodzy badający w 1960 r. obszar naprzeciw starożytnego portu natrafili na ciągi podbudówek z miejscowego piaskowca, z których część wypełniona została rozdrobionymi kamiennymi odpadami, pozostałe zaś, w południowej części, stanowiły szereg sklepionych pomieszczeń o wymiarach 20 x 6,5 m i wysokości 13,7 m. Tworzyły one podium, na którym zbudowana została świątynia Augusta i inne reprezentacyjne budowle; A. NEGEV, *Encyklopedia*, s. 86.

po długiej i pełnej niebezpieczeństw podróży, dotrzeć do Rzymu. Możliwe, że oczekując wraz z eskortującym go centurionem i legionistami na zaokrętowanie, był przetrzymywany w jednym z licznych pomieszczeń przylegających do portu; aczkolwiek samo więzienie, w którym spędził dwa lata, było usytuowane raczej w pobliżu pałacu herodiańskiego, pełniącego już wtedy funkcję pretorium, lub też w samym jego kompleksie.

3. Pałac herodiański albo rzymskie pretorium

Do budowy swojej rezydencji w Cezarei Herod wykorzystał skalisty cypel, wychodzący w morze, położony ok. 500 m na południe od portu. Podobnie jak przy projektowaniu portu, tutaj również Herod Wielki wykazał się swym genialnym wręcz zmysłem architektonicznym, łącząc zadziwiający i odważny projekt z funkcjonalnością. Pałac składał się z dwóch części, zbudowanych z myślą o specjalnym przeznaczeniu każdej z nich. Zbudowano je na dwóch platformach, między którymi różnica poziomu wynosiła prawie 4 m. Piętrowy budynek dolnego pałacu został pomyślany jako prywatne skrzydło rezydencji o wymiarach 110 x 55 m i zajmował cały wysunięty wierzchołek cypla, dzięki czemu z trzech stron otoczony był morzem. Wschodnią i częściowo południową ścianę wykuto w naturalnej skale przyłądka. W ten sam sposób powstał też sporych rozmiarów basen (35 x 18 m i głębokości 2 m) zajmujący centralną część dolnego pałacu. Wyłożono go specjalnym tynkiem, nie pochłaniającym wodę, i przyozdobiono ustawioną w centrum rzeźbą, na co wskazuje odnaleziony przez archeologów czworoboczny postument. Zbiornik, prawdopodobnie wypełniany słodką wodą, służył jako basen pływacki lub też spełniał po prostu funkcję dekoracyjną. Wokół niego rozmieszczono cztery skrzydła dolnego pałacu. W najlepiej zachowanym, wschodnim skrzydle, znajdowała się sala jadalna. To przykryte sklepieniem *tryklinium*, ozdobione wielobarwną mozaiką imitującą *opus sectile*, było otwarte ku zachodowi, dając uczującym widok na sadzawkę²⁰. Po jej przeciwległej stronie, w zachodnim skrzydle dolnego pałacu, znajdowała się inna sala o podobnym do *triklinium* układzie, ale o wiele większych rozmiarów, z bezpośrednim wyjściem na półokrągły taras z widokiem na morze²¹. Z uwagi na usytuowanie można

²⁰ J. PATRICH, *A Chapel*, s. 368.

²¹ Na temat dolnego pałacu zob. B. BURRELL, K. GLEASON, E. NETZER, *Uncovering Herod's Seaside Palace*, „Biblical Archaeology Review” 19 (1993), nr 3, s. 50–57; E. NETZER, *The Promontory Palace*, w: A. RABAN, K.G. HOLM (red.), *Caesarea Maritima: A Retrospective After Two Millennia* (DMOA 21), Leiden – New York – Köln 1996, s. 193–207; K. GLEASON I IN., *The Promontory Palace*, s. 23–52. Wyobrażenie o możliwym wyglądzie pałacu oraz jego nadzwyczajnej i interesującej formie dają ryciny zamieszczone w pierwszym artykule, udostępnione przez zespół archeologów, przedstawiające prawdopodobny plan budynku oraz jego artystyczną reprodukcję.

domniemywać, że albo była ona zarezerwowana do prywatnego użytku władcy, albo służyła jego najznakomitszym gościom. Pozostałe skrzydła dolnego pałacu używane były prawdopodobnie jako sypialnie i komnaty mieszkalne. Piętro miało taras, na który prowadziły schody, bo ich pozostałości znaleziono w północno-wschodnim narożniku budynku²².

Jako tło wydarzeń opisanych w Dz 23,31–26,32 bardziej istotny jest jednak wygląd i układ pomieszczeń górnej, publicznej części pałacu. Budynek ten, także usytuowany na skalnym podłożu przylądka, przylegał do wschodniego skrzydła pałacu dolnego, jednak osie obu budynków różniły się nieznacznie z powodu konieczności akomodacji do ukształtowania terenu. Górny pałac był lekko przesunięty w kierunku północnym w stosunku do pałacu dolnego. Podobnie jak centrum dolnego pałacu stanowił basen, tak w górnej części rolę taką spełniał rozległy dziedziniec (42 x 65 m), otoczony z czterech stron kolumnadą i podcieniami. Na środku dziedzińca znajdował się postument, który mógł służyć jako βῆμα lub stanowić podstawę jakiejś ozdobnej statuy, a w jego południowo-wschodnim narożniku, pod kamienną posadzką, wykuto dużą podziemną cysternę. Najważniejsze komnaty publicznej części pałacu znajdowały się w jego północnym skrzydle. Mieściło ono dwa kompleksy, przedzielone korytarzem i składające się z reprezentacyjnych pomieszczeń. W kompleksie zachodnim znajdowała się duża sala zebrań, o układzie bazylikowym i powierzchni 192 m², otoczona symetrycznie mniejszymi pomieszczeniami i korytarzami dla służby. Była ona otwarta w stronę dziedzińca. Pomieszczenie musiało być ogrzewane w chłodniejszych porach roku, gdyż jego podłoga została umieszczona na podstawach *suspensurae*, czyli wyposażona w system *hipokautum*. Po stronie północnej sali znajdowało się podium, na którym prawdopodobnie podczas obrad lub przesłuchań zasiadał król czy też prokurator rzymski wraz ze swymi doradcami (*concilium* albo συμβούλιον). Wschodni kompleks składał się z czterech pomieszczeń skierowanych ku północy, wychodzących na mniejszy dziedziniec, wyłożony kamienną posadzką i ozdobiony małą fontanną, z którego rozciągał się widok na morze oraz położone po prawej stronie miasto. W tym apartamencie zapewne przyjmowano oficjalne wizyty zacniejszych gości prokuratora. Do reprezentacyjnej części pałacu przylegały od południa rzymskie termy. Wejście do całego kompleksu pałacowego znajdowało się od strony wschodniej i miało przypuszczalnie formę kwadratowego *propylonu*, wzmocnionego czterema wieżami, których postawy odnaleźli archeolodzy²³.

Po śmierci Heroda Wielkiego w 4 r. przed Chr. Cezarea wraz z całą Judeą, Samarią i Idumeą – z woli Oktawiana Augusta – przypadła w udziale synowi Heroda, Archelausowi. Bardzo szybko jednak, bo już w 6 r. został on uwięziony

²² J. PATRICH, *A Chapel*, s. 368.

²³ *Tamże*, s. 368–369.

i zesłany, a należące do niego ziemie wcielone zostały najpierw do rzymskiej prowincji Syrii²⁴. W ten sposób Cezarea stała się częścią rzymskiego systemu administracyjnego. Jako dobrze zorganizowane, zhellenizowane miasto oraz ważny ośrodek handlowy²⁵, została wybrana na stolicę nowej rzymskiej prowincji Judei i na ponad 600 lat stała się stolicą Palestyny, służąc za siedzibę prokuratorów. Ich oficjalną rezydencją stał się pałac wybudowany przez Heroda. Prawdopodobnie w początkowym okresie ich urzędowania górną część pałacu rozszerzono w kierunku wschodnim. Do rozbudowy wykorzystano przestrzeń, o szerokości ok. 50 m, pomiędzy wschodnim krańcem pałacu a półokrągłym zakończeniem stadionu. Podczas prac badawczych znaleziono pozostałości, które wskazują, że dobudowane pomieszczenia były wykorzystane w celach administracyjnych, pełniąc rolę tzw. *officium*. Rezydencja prokuratorów, czyli cały dawny pałac Heroda wraz z *officium* namiestnika, tworzyła kompleks nazywany pretorium²⁶. Owoce badań archeologicznych, szczególnie tych prowadzonych w górnym pałacu Heroda, oraz odczytane ostatnio inskrypcje²⁷ uzupełniają jego obraz, jako miejsca, w którym odbywał się proces św. Pawła i które stało się również jego więzieniem.

4. Teksty biblijne o cezarejskim więzieniu Pawła w świetle badań archeologicznych

W Dziejach Apostolskich znajdują się bezpośrednie wzmianki o trzech uwięzieniach Pawła. Po raz pierwszy Apostoł był więziony w Macedonii – w Filippi (Dz 16,23–40); potem w Palestynie – najpierw przez krótkie zatrzymanie w Jerozolimie (Dz 21,33–23,30) a następnie przez dwa lata w więzieniu w Cezarei Nadmorskiej (Dz 23,33–26,32) – po przetransportowaniu go z Cezarei, w więzieniu rzymskim (Dz 27,1–28,16), które przybrało formę aresztu domowego (Dz 28,16)²⁸. Z treści listów Pawła można wywnioskować, że był on wtrącony do więzienia również w Efezie i prawdopodobnie powtórnie w Rzymie²⁹.

²⁴ Zob. L.I. LEVINE, *Caesarea*, s. 18–19; G. FOERSTER, *The Early History*, s. 12.

²⁵ Na temat gospodarczego znaczenia Cezarei w tym okresie zob. J.A. BLAKELY, *Towards the Study of Economics at Caesarea Maritima*, w: A. RABAN, K.G. HOLM (red.), *Caesarea Maritima*, s. 327–345.

²⁶ J. PATRICH, *A Chapel*, s. 364, 369.

Zob. B. ROCHMAN, *Imperial Slammer*, s. 18.

²⁸ Zob. M. CZAJKOWSKI, *Wstęp do listów więziennych*, w: M. KWIECIEŃ (red.), *Listy więzienne św. Pawła* (Ekumeniczny Przekład Przyjaciół), Warszawa 2010, s. 11.

²⁹ Zob. W. RAKOCY, *Paweł Apostoł. Chronologia życia i pism*, Częstochowa 2003, s. 179–182. Autor zwraca uwagę szczególnie na te fragmenty listów i Dziejów Apostolskich, w których Paweł wspomina bezpośrednio o pobycie w więzieniu (2 Kor 6,5; 11,23: ἐν φυλακαῖς; Rz 16,17) albo o doświadczeniach, niebezpieczeństwach i wrogości, jaka spotkała go w Efezie (1 Kor 15,32; 2 Kor 1,8; Dz 20,19). Bardziej szczegółowo rozważa kwestię zwolnienia Pawła z więzienia w Rzymie, na wiosnę 61 r., jego podróży do Hiszpanii potwierdzonej przez źródła wczesnochrześcijańskie, przypuszczalnej wizyty na Wschodzie oraz ponownego uwięzienia w Rzymie; *tamże*, s. 300–305, 331–344.

Uwięzienie Pawła w Cezarei było konsekwencją jego wcześniejszego pojmania w świątyni jerozolimskiej na rozkaz trybuna rzymskiego Klaudiusza Lyzjasza. Paweł najpierw znajdował się pod strażą w twierdzy Antonia w Jerozolimie, jednak z powodu niebezpieczeństwa grożącego jego życiu ze strony stronników arcykapłana Ananiasza, został odesłany przez trybuna do prokuratora rezydującego w Cezarei. Pod eskortą czterystu pieszych i siedemdziesięciu konnych legionistów (Dz 23,23) został przewieziony najpierw do twierdzy w Antipatris, leżącej na skraju równiny Szaronu, a później w towarzystwie samych konnych – do Cezarei. Tam, po krótkim przesłuchaniu przez prokuratora, został zatrzymany w pretorium. Urzędującym prokuratorem był wtedy Antoniusz Feliks. Przeprowadzony przez niego proces (Dz 24,1-22), w którym wzięli udział przybyli z Jerozolimy przywódcy żydowscy na czele z arcykapłanem Ananiaszem, nie przyniósł jednak oczekiwanych rezultatów, rozprawa została odroczone a Paweł musiał pozostać pod strażą w pretorium. Jego pobyt tam miał jednak najwyraźniej formę *custodia libera*³⁰, gdyż Feliks rozkazał setnikowi „strzec go, zastosować ulgi (ἐχειν τε ἄνεσιν) i nie przeszkadzać żadnemu z przyjaciół w oddawaniu mu posługi” (Dz 24,23). Było to więc łżejsze więzienie³¹, z pewnością jednak uciążliwe z powodu pozbawienia wolności i czasu, jaki Paweł musiał w nim spędzić. Oczekiwanie na rozprawę przeciągnęło się bowiem aż do zmiany prokuratora, która nastąpiła dopiero po dwóch latach od zatrzymania. Nowym namiestnikiem został Porcjusz Festus i to on ponownie zajął się sprawą, przypominaną mu przez arcykapłanów w Jerozolimie (Dz 25,1-3). Dwukrotnie Apostoł miał okazję wypowiedzieć się we własnej obronie: najpierw podczas rozprawy z udziałem dostojników żydowskich (Dz 25,8), a później w obecności króla Agryppy II i Bernike (Dz 26,1-29). Podczas pierwszego przesłuchania Paweł, jako obywatel rzymski, skorzystał z prawa do *evocatio* i odwołał się do Cezara (Dz 25,11). Oznaczało to konieczność wysłania go do Rzymu i postawienia przez najwyższym trybunałem. Wiadomo zatem, że w sumie Apostoł spędził w Cezarei ponad dwa lata. Jeśli chodzi o dokładne określenie w czasie wydarzeń opisanych w Dz 23,31–26,32, to sprawia ono pewne trudności z powodu braku dokładnych dat sprawowania urzędu przez prokuratorów Feliksa i Festusa. Biorąc jednak pod uwagę obszerną i przekonującą argumentację przeprowadzoną przez W. Rakocego³², należy przyjąć, że Paweł był więziony w Cezarei od czerwca 56 r. do września 58 r.³³

Dużą część tekstu Dz 23,33–26,32, który opisuje wydarzenia od przewiezienia Pawła do Cezarei aż do wyekspediowania go drogą morską do Rzymu, stanowią

³⁰ E. DĄBROWSKI, *Rzymska podróż św. Pawła Apostoła*, w: P. BENOIT I IN., *Studia biblijne i archeologiczne*, Poznań 1963, s. 15; J. PATRICH, *A Chapel*, s. 364.

³¹ Zob. C.K. BARRETT, *A critical and exegetical commentary on the Acts of the Apostles* (International Critical Commentary), t. II, Edinburgh 2004, s. 1112.

³² W. RAKOCY, *Paweł*, s. 285–299.

³³ *Tamże*, s. 299.

mowy wygłoszone przez niego i jego oskarżycieli przed namiestnikami rzymskimi. Tekst zawiera jednak również wiele nazw, wskazujących na konkretne budynki czy nawet pomieszczenia, w których miały miejsce przesłuchania Pawła oraz te, w których prawdopodobnie był on przetrzymywany. Wzmianka zawarta w Dz 23,35, o tym, że Paweł został oddany pod straż ἐν τῷ πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρώδου, pozwala nam bardzo wyraźnie zidentyfikować miejsce jego uwięzienia, przynajmniej w początkowym okresie pobytu w Cezarei. Chodzi o kompleks pomieszczeń przylegających do górnego pałacu zbudowanego jeszcze przez Heroda. Inskrypcja znaleziona w jednym z nich wskazuje jeszcze dokładniej tę część pretorium, w której mógł być przetrzymywany Paweł. Jest ona jedną z inskrypcji odnoszących się do różnych funkcjonariuszy *officium* namiestnika. Jej przypuszczalna treść, zaproponowana przez Y. Poratha brzmi: *SPEB BONA ADIV(T)ORIB(VS) OFFICI CVSTODIAR(VM)*³⁴. Byłby to rodzaj życzenia skierowanego do urzędników zajmujących się więźniami, a dosłownie: pomocników tego urzędu – *adiutores officii custodiarum*. E. Alliata proponuje alternatywne odczytanie słowa *ADIV.ORIB.*, sprawiającego pewne trudności interpretacyjne, jako: *adiv(i) orib(us)*³⁵. Wtedy cała inskrypcja odnosiłaby się do więźnia stwierdzającego swoje przybycie „do drzwi” urzędu więzienia. Obie interpretacje pokazują jednak wyraźnie związek pomieszczenia, w którym umieszczona została inskrypcja, z więzieniem. Oczywiście nie daje to pewności, że Paweł był w nim przetrzymywany, ale pozwala twierdzić, że więzienie znajdowało się w tej części pretorium. Potwierdzeniem tego jest świadectwo Euzebiusza z Cezarei, który w opisie pretorium Heroda wielokrotnie wspomina więzienie (φυλακή, δεσμωτήριον, εἰκτή). Mogło być one ulokowane pod pretorium dzięki wykorzystaniu dużych podziemnych przestrzeni, takich jak np. znaleziona pod dziedzińcem górnego pałacu cysterna³⁶. Na niewielką odległość więzienia Pawła od rezydencji prokuratora może wskazywać też wzmianka (Dz 24,26), że Antoniusz Feliks „bardzo często posyłał po niego” (πικνότερον αὐτὸν μεταπεμπόμενος), mając go niejako na wyciągnięcie ręki.

W Dziejach Apostolskich znajdują się też wyrażenia wskazujące na miejsce, w którym odbyły się procesy czy też przesłuchania Pawła, prowadzone przez prokuratora Porcjusza Festusa. W pomieszczeniach górnej części pałacu Heroda (lub pretorium) można z dużą dozą pewności zlokalizować ἀκροατήριον³⁷, salę sądową lub „salę posłuchań” (Dz 25,23), w której prokurator zasiadał na podwyższeniu, by sprawować sądy (Dz 25,6: καθίσας ἐπὶ τοῦ βήματος). Najczęściej rada (συμβούλιον),

³⁴ B. ROCHMAN, *Imperial Slammer*, s. 18.

³⁵ E. ALLIATA, *Memories of St. Paul in the Holy Land*, <http://www.christusrex.org/www1/ofm/sbf/pres/StPaul-HL.pdf> (20.02.2014).

³⁶ J. PATRICH, *Caesarea in the Time of Eusebius*, w: S. INOWLOCKI, C. ZAMAGNI (red.), *Reconsidering Eusebius: Collected Papers on Literary, Historical, and Theological Issues* (Supplements to *Vigiliae Christianae*), Leiden – Boston 2011, s. 15.

³⁷ C.K. BARRETT, *A critical and exegetical commentary*, s. 1145.

której opinii zasięgał namiestnik w ważnych kwestiach (Dz 25,12), zasiadała razem z nim na podium. Dzięki danym archeologicznym, o których wspomniano wyżej, można stwierdzić, że była to ta sama sala, wyposażona w *hipokaustum*, którą badacze znaleźli w północnym skrzydle publicznej części pałacu Heroda. Była dostatecznie duża, by pomieścić członów orszaku królewskiego, trybunów oraz ważnych mieszkańców miasta³⁸ (Dz 25,23).

Dzięki wytrwałym pracom archeologicznym, prowadzonym w ostatnich dziesięcioleciach na terenie antycznej Cezarei przez liczne zespoły badawcze z Izraela i zagranicy, udało się zidentyfikować miejsce położenia pałacu Heroda, w którym rezydowali rzymscy prokuratorzy i w którego bliskości św. Paweł przebywał, oczekując na rozprawę sądową. Efekty tych odkryć rzucają więcej światła na wydarzenia opisane w Dziejach Apostolskich, bezpośrednio poprzedzające podróż Apostoła do Rzymu. Ekipy archeologów przebadaly też dokładnie rejon wielkiego antycznego portu, z którego w tę podróż wyruszył. Natrafili również na wiele śladów rozwijającego się w Cezarei chrześcijaństwa. Niektóre artefakty, pochodzące wprawdzie z okresu o kilkaset lat późniejszego, nawiązują wyraźnie do św. Pawła. Należy żywić nadzieję, że dalsze prace archeologiczne pozwolą kiedyś odpowiedzieć na pytanie, czy więzienie w pretorium było jedynym miejscem przetrzymywania Apostoła, czy też być może istniało jeszcze inne miejsce odosobnienia, w którym Apostoł, będąc wprawdzie więźniem, miał okazję swobodnego głoszenia Chrystusa, utrzymywania kontaktów ze swymi współpracownikami i prowadzenia korespondencji.

Caesarea – the site of Apostle Paul's confinement

SUMMARY

After being arrested by the Romans St. Paul was brought from Jerusalem to Caesarea. As a result of his trial that was conducted by the procurator Antonius Felix, the verdict was postponed. Awaiting the conclusion of the trial Paul was imprisoned for two years. During the second trial he appealed unto Caesar. In order to be judged by the Emperor he was brought to Rome in a boat, dispatched from the harbour of Caesarea. The recent archaeological excavations carried out in this ancient city revealed the sites of St. Paul's confinement in Herod's *praetorium*, of his trial conducted in the procurator's palace, and

³⁸ J.B. POLHILL, *Acts* (The New American Commentary 26), Nashville 1992, s. 495.

of his departure to Rome. This paper attempts to compare the newest archaeological evidences with the biblical texts regarding the years of Paul's detention in Caesarea and thus to throw more light on this important period in Apostle's life. Having at our disposal accurate scheme of ancient Caesarea, its extraordinary harbour and the splendid promontory palace of Herod the Great, it was possible to depict in a more detailed way the scene of the events reported in Acts 23:31–26:32.

Słowa kluczowe: Cezarea Nadmorska; Paweł Apostoł; uwięzienie; odkrycia archeologiczne; pretorium Heroda; port w Cezarei.

Keywords: Caesarea Maritima; St. Paul's prison; archaeological excavations; Herod's *praetorium*; harbour of Caesarea.